

УДК 811.222.1'0'373

Кшановський О. Ч.

ТОПІКАЛІЗАЦІЯ ТА КІНЦЕВА ПОЗИЦІЯ ДІЄСЛОВА В СИСТЕМІ МОРФОЛОГІЧНОГО ТИПУ ПЕРСЬКОЇ МОВИ

Характеризуючи аглютинативний тип мови, у спеціальній літературі згадують насамперед про наявність самостійної основи-кореня та просте структурне виокремлення афікса й основи-кореня. Натомість існує більше двадцяти різнорівневих ознак, які є пов'язаними з аглютинативною технікою зв'язку морфем. Однією із синтаксичних рис аглютинативного типу є наявність особливого члена речення – топіка – та кінцева позиція дієслова у висловлюванні.

Ключові слова: аглютинація, топікалізація, морфологічний тип.

Кшановський О. Ч. Топікалізація і кінцева позиція глагола в системі морфологічного типу персидського язика. – Стаття.

При характеристиці аглютинативного типу язика в спеціальній літературі прежде всего упоминается наличие самостоятельной основы-корня и простое структурное выделение аффикса и основы-корня. Однако существует более двадцати признаков разных уровней, сопряженных с аглютинативной техникой связи морфем. Одной из синтаксических особенностей аглютинативного типа является наличие особого члена предложения – топика – и конечная позиция глагола в высказывании.

Ключевые слова: агглютинация, топикализация, морфологический тип.

Kshanovsky O. Ch. Topicalization and the final position of the verb in the system of the morphological type of Persian language. – Article.

When characterizing the agglutinative type of a language, first the presence of the independent status of the stem (root) and the simple structural separating the affix from such stem (root) are mentioned. Nevertheless, there are more than twenty features in all levels conjugated with agglutinate technique of morphemes bounding. One of the main such syntactic features are the presence of a special phrase (topic) and the final position of the verb in the utterance.

Key words: agglutination, topicalization, morphological type.

Якщо вживати поняття *тип мови* вузько термінологічно, як ієрархічний комплекс різнорівневих (фонетичних, лексико-словотвірних, морфологічних і синтаксичних) характеристик, які пов'язані імплікативними відношеннями, тобто разом «працюють» на збереження своєрідної структурної будови мови – детермінанти мовного типу (згідно з детермінантною типологією Г.П. Мельникова [1]), то опис типу окремої мови становитиме опис її одиниць усіх мовних рівнів. Такою детермінантою для аглютинативних мов є збереження недоторканими морфемних меж (або між самостійними морфемами, або між службовими), оскільки морфемі в таких мовах мають головну рису – самостійність, яка дає їм можливість одночасно функціонувати в якості як службового елемента, так і самостійного слова. Для фузійних мов такою детермінантою є збереження будь-якою ціною цілісності словоформи, оскільки саме словоформа, у складі якої є частини, що набувають значення винятково в поєднанні між собою, несе головне комунікативне навантаження. Отже, в аглютинативних мовах на всіх мовних рівнях існує набір мовних одиниць, які забезпечують автономне функціонування головної структурної одиниці – непохідної *морфемі-слова*. У фузійних мовах на всіх мовних рівнях існує набір мовних одиниць, які у свою чергу забезпечують нерозривне функціонування головної структурної одиниці – похідної *словоформи-слова*.

Структура перської мови з кінця I тис. до н. е. демонструє стійку тенденцію до зміни власного мовного типу. Уже в середньоперській мові на всіх її рівнях знаходимо елементи, притаманні

мовам аглютинативної структури. У сучасній перській мові існує більше двадцяти різнорівневих ознак, пов'язаних з аглютинативною технікою зв'язку морфем, таких, що «співпрацюють» заради збереження детермінанти (стрижневої ознаки) аглютинативних мов – незмінної морфемі-слова. Так, слабкий словесний наголос (іноді його цілковита відсутність) дозволяє лексемі виступати в ролі, наприклад, ненаголошеного афікса. Сингармонізм забезпечує єдність словоформи, складеної з інших словоформ. Інтонаційна структура висловлювання збігається зі словесною акцентуацією (з одним наголошеним елементом та рештою ненаголошених за можливості існування другорядних наголосів). Особлива структура складу забезпечує чіткість морфемних меж. Рудиментарний характер дифтонгів дозволяє уникати переміщення морфемних меж. Широке застосування словоскладання (а не основокладання, як у фузійних мовах) на словотворчому рівні забезпечує можливість утворення щоразу нових слів з обмеженого кола старих (складні дієслова з іменною інкорпорацією та редуплікація), а на синтаксичному – можливість нанизування словоформ в однакових граматичних формах, які виступають як один нероздільний член речення (дієслівна й дієприкметникова серіалізація). Незмінність основ та афіксів (відсутність фузії на морфемних швах і відмін за типами основ) забезпечує, з одного боку, можливість дистантного вживання афіксів, що спричиняє наявність широкого класу проміжних між словом та афіксом формантів (клітик), а з іншого – залучення до цього процесу (одночасного

самостійного та службового вживання) щоразу нових одиниць (поступове перетворення післяйменника *rā* на клітику, а згодом на афікс). Факультативність багатьох формантів і можливість оформлення ними відразу цілої синтаксичної групи (групова афіксація) забезпечують морфемам можливість (через непотрібність маркування кожної деталізованої ознаки) виконання відразу двох функцій (самостійної та службової). Ізоляційний характер вживання словоформ у складі висловлювання, з одного боку, забезпечує формальну незмінність морфем, а з іншого – стає причиною надзвичайно важливої ролі послідовності синтаксичних елементів (початкова позиція топика, кінцева позиція дієслова, незмінність порядку елементів в ізаетному словосполученні), а також існування особливого (без зміни форми) узгодження означуваного та означення в ізаетному словосполученні (через додавання енклітичного суфікса до головного слова) та семантичного узгодження підмета з присудком.

Отже, метою дослідження є виявлення поширеності в сучасній перській мові двох протилежних, на перший погляд, синтаксичних явищ (топікалізації та обов'язковості кінцевої позиції дієслова в реченні), тісно пов'язаних із системою її морфологічного типу.

Розглянемо явище й особливості *monikalizacij*. За синтаксичною типологією всі мови можна поділити на такі, у яких провідну роль у граматичній будові речення відіграє підмет (поряд із присудком і додатком), та такі, у яких провідну роль у граматичній будові речення відіграє особливий член – *monik*. Цим терміном називають тему, яка стала елементом граматичної структури речення. На відміну від підмета, топик завжди перебуває в означеному стані, не потребує обов'язкового узгодження (координації) з присудком, натомість присудок не визначає топика, тобто він не є (не обов'язково має бути) аргументом дієслова-присудка, завжди стоїть на початку речення, є синтаксично незалежним від решти речення, тобто не впливає на наявність у реченні активних/пасивних конструкцій, дієслівних/іменних серій тощо [5, 461-466]. Мови з важливою роллю топика в структурі речення мають певні граматичні особливості. Так, вони мають цілий набір спеціальних одиниць-маркерів для оформлення топика; у таких мовах відсутні речення з так званим «порожнім» підметом (наприклад, англ. «*It is raining*» – «Падає дощ»); у них широко представлено явище так званого «подвійного» підмета (порівняймо український «називний теми»: «*Павло, він уже прийшов*»). У таких мовах дієслово має сильну тенденцію посідати кінцеву позицію в реченні [5, 466–471]. Очевидно, сучасна перська мова певною мірою має всі наведені ознаки. Однак говорячи про топикоорієнтовані та підметоорієнтовані мови, слід розуміти, що йдеться про

певну шкалу ознак, за якою перська мова перебуває ближче до ідеальної топикоорієнтованої мови, ніж, скажімо, українська. У порівнянні ж, наприклад, із тибето-бірманською мовою таманг, у якій маркуються всі види топиків і навіть деякі види коментів [6], перська мова за цією шкалою розташована значно далі від ідеалу. Натомість можна впевнено констатувати, що в сучасній перській мові існує набір спеціальних мовних одиниць для маркування різним способом різних видів топиків.

Наприклад: «*ali (1), ketāb (2)-esh (3) maaruf (4)-e (5)*». – «*Алі (1), його (3) книга (2) є (5) відомою (4)*». Тут топик (елемент 1) не має жодного маркування, окрім ініціальної позиції у висловлюванні.

У висловлюванні «*ali (1) rā, didam (2)-esh (3)*». – «*Алі (1), (я) його (3) бачив (2)*» наведено найрозповсюдженіший у перській мові спосіб маркування топика – післяйменником *rā*, головною функцією якого є оформлення прямого додатка. До речі, післяйменник тут оформляє топик, відповідник якого в реченні є прямим додатком. Однак післяйменник *rā* може оформлювати топик, якому відповідає практично будь-який іменний член речення.

Порівняймо: «*ali (1) rā, goftam (2)-esh (3)*». – «*Алі (1), (я) йому (3) сказав (2)*» – післяйменник *rā* оформлює топик (елемент 1), якому в реченні відповідає датив; «*ali (1) ru, ketāb (2)-esh (3) u khundam (4)*». – «*Алі (1), (я) (про)читав (4) його (3) книжку (2)*» – форми *ru* та *u* є розмовними варіантами післяйменника *rā*, що оформлює топик (елемент 1), якому в реченні відповідає генітив; «*u (1) ahmad (2) rā goft (3) ke (4) sib (5) rā bekhorad (6)*». – «*Він (1) сказав (3), що (4) (це) Ахмад (2) з'їсть (6) яблуко (5)*» – післяйменник *rā* оформляє топик (елемент 2), якому в реченні відповідає підмет; «*u (1) madrese (2) rā goft (3) ke (4) ahmad (5) beravad (6)*». – «*Він (1) сказав (3), щоб (4) Ахмад (5) йшов (6) у школу (2)/Він сказав Ахмаду, щоби той йшов у школу*» – післяйменник *rā* оформляє топик (елемент 2), якому в реченні відповідає не виражена обставина місця.

Отже, як видно з прикладів, післяйменник *rā* не оформлює лише топика, які є складовими частинами (атрибутами) підмета.

Порівняймо: «*māshin (1) rā dar (2)-esh (3) rā bastam (4)*». – «*Машина (1), (я) зачинив (4) її (3) двері (2)*» – післяйменник *rā* оформляє топик, якому в реченні відповідає означення прямого додатка; «*māshin (1), dar (2)-esh (3) bāzast (4)*». – «*Машина (1), її (3) двері (2) відчинені (4)*» – топик (елемент 1) не приймає маркера, оскільки його відповідником у реченні є означення підмета.

Маркером топика часто виступає вказівний займенник *ān* (той, та, те). У побутово-розмовній мові цей займенник виступає в парі з означеним суфіксальним артиклем *-e* [3, 284]. Наприклад: «*ān (1) zan-e (2) az (3) khāne (4)-ash (5) radd*

shodam (6)». – «*Та (1) жінка (2), (я) пройшов (6) повз (3) її (5) будинок (4)*».

Книжно-писемним еквівалентом цього речення є таке: «*az (1) khāne-ye (2) ān (3) zan (4) radd shodam (5)*». – «*(Я) пройшов (5) повз (3) будинок (2) тієї (3) жінки (4)*».

Крім цього, топікалізуватися може ціла синтаксична конструкція [3, 248], наприклад: «*ān (1) zan-i (2) ke (3) darbāre (4)-ash (5) sohbat mikardim (6) az (7) khāne (8)-ash (9) radd shodam (10)*». – «*Та (1) жінка (2), про (4) яку (5) (ми) розмовляли (6), (я) пройшов (10) повз (7) її (9) будинок (8)*» (дослівно: «*Та (1) жінка (2), яка/що (3) про (4) неї (5) (ми) розмовляли (6)...*»).

Те, що ця синтаксична конструкція не є звичайним складнопідрядним реченням, легко зрозуміти, порівнявши його з книжно-писемним відповідником: «*az (1) khāne-ye (2) ān (3) zan-i (4) ke (5) darbāre (6)-ash (7) sohbat mikardim (8) radd shodam (9)*». – «*(Я) пройшов (9) повз (1) будинок (2) тієї (3) жінки (4), про (6) яку (7) (ми) розмовляли (8)*» (дослівно: «*Повз (1) будинок (2) тієї (3) жінки (4), яка/що (5) про (6) неї (7) (ми) розмовляли (8)...*»).

Отже, синтаксичний член залежно від позиції в реченні може нести різне функціонально-комунікативне навантаження.

Піддамо аналізу **кінцеву позицію дієслова у висловлюванні**. Сучасні дослідження закономірностей синтаксичних трансформацій та граматикизації доводять правомірність твердження Дж. Грінберга про те, що існує певна градація вільності порядку синтаксичних елементів. Так, багато мов мають достатньо вільний порядок суб'єкта та предиката. У деяких мовах (наприклад, давньогрецькій) визначити базовий порядок цих елементів взагалі неможливо. З іншого боку, свобода побудови морфологічних конструкцій (синтаксичних груп або словосполучень) у складі синтаксичних є дуже обмеженою. Наприклад, кельтські мови змінили базовий порядок елементів з протоіндоєвропейського SVO на VSO, однак не змінили морфологічної стратегії маркування категорії часу в дієслові. Такі результати досліджень дозволяють дослідникам стверджувати, що релевантну роль для типології певної мови відіграє не синтаксис усього речення, а синтаксис морфологічних конструкцій усередині синтаксичної [4, 164–165].

У перській мові з розпадом іменної флексії самостійну граматичну вартість набуває розташування слів усередині речення. Інколи воно стає єдиним показником синтаксичної функції слова та характеру його зв'язку з іншими словами. Насамперед це стосується категорій слів, які втратили відмінювання, – іменників і прикметників [2, 181].

Порівняймо важливу роль порядку слів в ізафетних словосполученнях: «*divār-e (1) sefid-e (2)*

khāne (3)» – «*біла (2) стіна (1) будинка (3)*», проте «*divār-e (1) khāne-ye (2) sefid (3)*» – «*стіна (1) білого (3) будинка (2)*».

Натомість базовий порядок елементів у перському висловлюванні є достатньо вільним [9, 7]).

Порівняймо: «*man (1) be u (2) sib-e (3) qermez (4) rā dādam (5)*»; «*be u (2) man (1) sib-e (3) qermez (4) rā dādam (5)*»; «*sib-e (3) qermez (4) rā man (1) be u (2) dādam (5)*»; «*dādam (5) man (1) be u (2) sib-e (3) qermez (4) rā*»; «*man (1) sib-e (3) qermez (4) rā be u (2) dādam (5)*». – «*Я (1) дав (5) йому (2) червоне (4) яблуко (3)*».

Як бачимо, синтаксичні елементи загалом можуть займати будь-яке місце. Натомість порядок слідування складових у синтаксичних групах залишається незмінним. Недаремно існує низка досліджень, у яких постулюється вільний порядок синтаксичних елементів у сучасній перській мові [7]. Протягом власного історичного розвитку перська мова саме тому й набула лише головної ознаки тюркських аглютинативних мов – кінцевої позиції дієслова в реченні. Решта ж, як-от порядок членів у генитивній, означальній, адвербіальній конструкціях, не збігається, наприклад, із тюркським.

Як уже зазначалося, кінцева позиція дієслова в книжно-писемному стандарті сучасної перської мови пов'язана з важливою роллю топікалізації суб'єкта в аглютинативних мовах. Натомість у розмовному стандарті сучасної перської мови існує група дієслів, які мають тенденцію до некінцевої позиції у висловленні.

Порівняймо: «*az (1) dar-e (2) madrese (3) tond (4) raft (5) tu (6)*». – «*(Він) швидко увійшов у двері школи*» (дослівно: «*Через (1) двері (2) школи (3) швидко (4) (він) пішов (5) у(в) (6)*»); «*az (1) dar-e (2) khāne (3) āmad (4) birun (5)*». – «*(Він) вийшов з дверей будинку*» (дослівно: «*З (1) дверей (2) будинку (3) (він) пішов (4) назовні (5)*»); «*bachehā (1) davidand (2) taraf-e (3) modir (4)*». – «*Діти побігли до директора*» (дослівно: «*Діти (1) бігли (2) в бік/у напрямі (3) директора (4)*»).

Найпоширенішою групою дієслів, які підлягають такій некінцевій позиції у висловлюванні, є дієслова із семантикою переміщення (перехідні та неперехідні), найчисельнішу групу з яких становлять дієслова із семантикою руху (що видно з наведених прикладів). Прийменники й локативні прислівники при них у таких випадках формально поводяться як суфікси в аглютинативних мовах. При цьому некінцеву позицію можуть займати як прості дієслова («*neşf (1)-esh (2) az (3) lehāf (4) oftād (5) birun (6)*». – «*Його (цього) половина впала з ковдри*» (дослівно: «*Половина (1) його/цього (2) з (3) ковдри (4) впала (5) назовні (6)*»)), так і складні. Головне, щоб конструкція мала семантику переміщення чогось або когось, навіть у переносному смислі.

Порівняймо: «*akhtmhā-ye (1) āqā-ye (2) samadi (3) raft (4) tavahhot (5)*». – «Пан Самаді засумнівався» (дослівно: «Нахмурення (1) пана (2) Самаді (3) пішло (4) сумнів/припущення (5)»); «*miravad (1) sorāq(2)eshān (3)*». – «(Він) їх розшукує/відвідує» (дослівно: «(Він) ходить (1) у пошуках (2) їх (3)»); «*az (1) khejālat (2) zade (3) be (4) chāk (5)*». – «(Він) від сорому чкурнув» (дослівно: «Від (1) сорому (2) (він) ударив (3) у (4) щілину (5)»).

Нерідко за дієсловом слідує прийменник або локативний прислівник разом з обставиною місця, наприклад: «*har (1) ke (2) har (3) che (4) midād (5) mirikht (6) tu (7) kise (8) va (9) migozāsh (10) tu (11) khurjin (12)*». – «Кожен (1) хто (2) усе (3) що (4) давав (5) насипав (6) у (7) мішок (8) та (9) складав (10) у (11) сумку (12)».

Оскільки в перській мові прийменники часто опускаються, за дієсловом зазвичай слідує лише обставина місця, наприклад: «*tan (1) ke (2) kardū (3) nakhāstam (4) bar(5)-eshān (6) gardān (5) khāne (7)*». – «Я (1) ж (2) не хотів (4) нападати (3). Поверни (5) їх (6) додому (7)».

Інші дієслова із семантикою переміщення (когось або чогось) також активно вживаються в некінцевій позиції, наприклад: «*qambari (1) ketāb (2) va (3) daftar (4)-esh (5) rā dād (6) dast-e (7) ebrāhim (8) va (9) az (10) madrese (11) zad (12) birun (13)*». – «Гамбарі (1) дав (6) свої (5) книги (2) та (3) зошити (4) Ебрагіму (8) та (9) подався (12) зі (10) школи (11)» (дослівно: «Гамбарі (1) книжку (2) і (3) зошит (4) свій (5) дав (6) в руку (7) Ебрагіму (8) та (9) зі (10) школи (11) подався (12) назовні (13)»); «*ui (1) tekiye dād (2) be (3) tane-ye (4) derakht-e (5) chepār (6)*». – «Він (1) сперся (2) на (3) стовбур (4) дерева (5) чинара (6)»; «*ratu(1)-yesh (2) rā pichid (3) dowr (4)-esh (5)*». – «(Він) закутав/обгорнув його у свою ковдру» (дослівно: «Ковдру (1) свою (2) обгорнув (3) навколо (4) нього (5)»).

Якщо видо-часова форма дієслова є складною, то обидві частини дієслова займають некінцеву позицію. Наприклад: «*qahve (1) dāsh (2) mirikht (3) ru-ye (4) zamin (5)*». – «Кава (1) лилася (2) на (3) землю (4)»; «*qambari (1)... khurjini (2) gozāsh (3) bud (4) ru(5)-sh (6)*». – «Гамбарі (1)... сумку (2) поклав (3) на (4) нього (віслюка) (5)».

Варто відзначити, що дієслова руху, вживаючись у стійких виразах, які не мають семантики переміщення, все одно мають тенденцію до не-

кінцевої позиції. Головне, щоб решта виразу в постпозиції мала локативну семантику. Наприклад: «*khod(1)-ash (2) rā zade (3) be (4) marizi (5)*». – «Він прикинувся хворим» (дослівно: «Він (2) себе (1) подав (3) за (4) хворого (5)»); «*do (1) bāre (2) zad (3) zir-e (4) gerye (5)*». – «(Вона) знову розплакалася» (дослівно: «Другий (1) раз (2) ударила (3) під (4) плач (5)»); «*bachehā (1) zadand (2) zir-e (3) khande (4)*». – «Діти розреготалися» (дослівно: «Діти (1) вдарили (2) під (3) сміх/регім (4)»).

У цих прикладах вжито дієслово *zadan* («бити, вдарити»), яке в розмовній мові позначає рух. У наведених фразеологізмах це дієслово вживається з прийменниками місця. За такою ж моделлю можуть вживатися деякі інші (без семантики переміщення) дієслова. Наприклад: «*va (1) baad (2) tupid (3) be (4) jamā'at (5)*». – «А (1) потім (2) закричала (3) на (4) людей (5)»; «*chashm (1) dukhtand (2) be (3) rāh (4)*». – «(Вони) втупилися на дорогу» (дослівно: «Очі (1) пришили (2) до (3) дороги (4)»).

Як видно, ці дієслова є формально ідентичними дієсловом переміщення. Їх постпозитивні елементи функціонують аналогічно до суфіксів аглютинативних мов. Порівняймо: «*negāh (1)-esh (2)*» [8, 428] = «*ui (1) rā negāh (2) kon (3)*». – «Подивись (1) на нього (2)» = «Його (1) погляд (2) зроби (3)».

Отже, кінцева або некінцева позиція дієслова в реченні в сучасній перській мові з функціональної точки зору є подібною до правил розміщення дієслова в реченні в тюркських мовах.

Серед морфологічних характеристик, пов'язаних з аглютинативною технікою зв'язку морфем, називають насамперед наявність самостійної основи-кореня, просте структурне виокремлення афікса й основи-кореня, відсутність поділу слів на підкласи за типами основ (відмін і дієвідмін). Рідше згадують про наявність численного класу клітик, функціонування післяйменників (наприклад, післяйменника *rā* в перській мові), мінімальну кількість префіксів та велику кількість суфіксів. Однак однією з головних морфологічних рис аглютинативного типу є ізольованість і самостійність афіксів (можливість їх дистантного й незалежного вживання). Це стає причиною так званого групового граматичного оформлення, а також факультативності (необов'язковості) деяких морфологічних показників.

Література

1. Мельников Г.П. Системная типология языков. Принципы. Методы. Модели / Г.П. Мельников. – М. : Наука, 2003. – 395 с.
2. Опыт историко-типологического исследования иранских языков : в 2 т. / В.С. Расторгуева, Д.И. Эдельман. – М. : Наука, 1975–. – Т. 1 : Фонология. Эволюция морфологического типа. – 1975. – 240 с.
3. Ghomeshi J. Projection and inflection: a study of Persian phrase structure. A thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy / J. Ghomeshi. – Toronto : University of Toronto, 1996. – 301 p.
4. Lehmann Chr. Towards lexical typology / Chr. Lehmann // Studies in typology and diachrony / eds. by W. Croft, S. Kemmer and K. Denning. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, 1990. – P. 161–185.
5. Li Ch.N. Subject and Topic / Ch.N. Li. – New York ; San Francisco : Academic Press, Inc. , 1976. – 510 p.

6. Mazaudon M. From discourse to grammar in Tamang: topic, focus, intensifiers and subordination / M. Mazaudon // *Language Variation : papers on variation and change in the Sinosphere and in the Indosphere in honour of James A. Matisoff* / D. Bradley et al. (eds). – Canberra : A.N.U., 2003 – P. 145–157.
7. Moghaddam M.D. Word order typology of Iranian languages / M.D. Moghaddam // *The Journal of Humanities of the Islamic Republic of Iran*. – 2001 (Spring). – Vol. 8. – № 2. – P. 17–23.
8. Najafi A. *Qalat nanevisim (fāhang-e dohvāriha-ye zabān-e fārsi)* / A. Najafi. – Tehrān : Markaz-e nasr-e daneshgāhi, 1999. – 466 s.
9. Rezaei (Durroei) S. *Linguistic and Computational Analysis of Word Order and Scrambling in Persian* : PhD Dissertation / S. Rezaei (Durroei) ; University of Edinburgh. – Edinburgh, 1999. – 201 p.